

Александар ЖИВОТИЋ*

СССР И ПИТАЊЕ ОРГАНИЗОВАЊА ОРУЖАНОГ ОТПОРА У ЦРНОЈ ГОРИ 1941.

ABSTRACT : Based on unpublished and until now mostly unknown documents of the Soviet diplomatic services and central organs of the Comintern, as well as existing historiography and memoir literature, this paper analyzes the Soviet view of the consequences of the Yugoslav military collapse during the April War, the character of the division of Yugoslav territory with special reference to the territory of Montenegro, the establishment of the occupation system and preparations for the organization of armed resistance. The paper contains an overview of various Soviet activities in terms of preserving and expanding its intelligence network and organizing armed detachments intended for guerrilla warfare. It points to the dual nature of Soviet actions through military-diplomatic and intelligence organs that acted in cooperation with official state organs, civic political groups and Comintern organs that exerted their influence through the extensive illegal network of the Communist Party of Yugoslavia.

KEYWORDS: Montenegro, Yugoslavia, Soviet Union, Belgrade, April War, occupation, 1941, diplomacy

После муњевите победе Трећег рајха на западу, пораза Француске и британске примораности да се окрене одбрани своје државне територије, совјетска дипломатија је процењивала да је совјетско-немачки споразум из августа 1939. изгубио на значају и да се тренутак војног окршаја СССР-а и Немачке ближи. Неспреман за рат и у жељи да почетак ратног сукоба максимално пролонгира, Совјетски Савез је настојао да путем новог споразума осигура своје позиције. Са совјетске стране се сматрало да ће у предстојећим догађајима Балкан имати кључну по-

---

* Аутор је редовни професор на Катедри за историју Југославије, Филозофски факултет у Београду.

зицију и самим тим важно место око кога су Совјети настојали да путем преговора усмере немачку пажњу. Постепено немачко јачање на Балкану и совјетско настојање да немачки налет задржи путем јачања сопственог утицаја у региону, поставио је југословенску краљевину у жижу преламања немачког и совјетског надметања. Суочена с немачким притисцима, југословенска влада је покушавала да обезбеди потребан војни ослонац на Совјетски Савез, чему је совјетска дипломатија излазила у сусрет обећавајући издашну војну помоћ. Ипак, процењујући да југословенска оружана сила није у могућности да пружи дужи ефикасан отпор немачкој армији, СССР је уложио велики напор у стварање обавештајне мреже на терену, као и политичких и војних структура способних за вођење герилског рата у позадини немачких оружаних снага које би оперисале против СССР и Црвене армије. За такав подухват су им на располагању стајали широки кругови грађанских политичких странака просовјетске оријентације, знатан број високих официра и генерала југословенске војске, као и илегална Комунистичка партија Југославије са својом чврстом партијском организацијом.¹

Посебно место у совјетским плановима организовања оружаног отпора у случају војног пораза југословенске краљевине је имала Црна Гора. Њен специфичан географски положај – отвореност ка Јадрану, а самим тим и Медитерану, као погодна саобраћајна веза с Блиским истоком и карактеристична конфигурација терена – претежан брдско-планински рељеф, уз богату традицију отпора страним силама и њиховом утицају на том простору, давали су Црној Гори посебан значај у совјетским стратегијским опсервацијама. Са совјетске стране се рачунало на традиционалну наклоност становништва Русији, која се, према совјетским проценама, током година одсуства званичне дипломатске, политичке, војне, економске и културне комуникације у периоду до 1940. генерисала у широку подршку комунистичкој партији на простору Црне Горе.² Управо ће у будућим догађајима таква совјетска процена утицати на то да се Црна Гора све више сагледава као простор где је са совјет-

¹ О југословенско-совјетским односима до почетка Априлског рата опширније: Slavoljub Svetković, „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“, *Војноисторијски гласник*, 1 (1991), 11–26; Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, 3–4, (2002), 99–124, Миле Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца на СССР 1939-1941“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, (2006), 41–66; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941* (Београд: Филип Вишњић, 2016); Владимир К. Волков и Леонид Я. Гибианский, *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939-1941* (Москва: Индрик, 1999); Александар Животић, *Московски гамбит. СССР, Југославија и продор Трећег рајха на Балкан* (Београд: Clío, 2020)

² Сенка Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929–1941* (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2002), 292.

ске стране могуће организовати ефикасан герилски оружани отпор под вођством локалних комуниста и контролом Совјетског Савеза. О популарности идеје о стратешком ослободу на СССР сликовито говоре описи одушевљења које је захватило Црну Гору на вест о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. На Цетињу су се 24. марта 1941. у вечерњим часовима испред музеја окупили демонстранти за које су полицијске власти тврдиле да их је било „око 700“ и којима се патриотским говором обратио управник музеја. Након тога, окупљени демонстранти су кренули главном улицом кличући краљу, Југославији и војсци.³ Од окупљених грађана су се могле чути и пароле које су позивале на „савез с Русијом“. Слично расположење је владало и у Андријевици, Беранама, Пљевљима и Подгорици.⁴ Према сведочењу тадашњег пуковника Сава Оровића, касније угледног ратног генерала НОВЈ и послератне Југословенске (народне) армије, у Котору су 27. марта 1941. демонстранти отворено клицали Совјетском Савезу и Стаљину, а он сам је као један од највиших официра у граду и старешина локалне соколске организације одржао патриотски надахнут говор у коме је изразио своју „наду и поуздање у Русију“, што су окупљени с одушевљењем прихватили.⁵

Таква атмосфера је владала и по добијању вести о потписивању југословенско-совјетског пакта у Москви, у ноћи 5/6. априла 1941. Вести о пакту Југославије и Совјетског Савеза су с посебном пажњом дочекане и у неким мобилисаним јединицама Војске Краљевине Југославије на простору Црне Горе, до којих је у условима спорог протока информација вест о склопљеном споразуму у Кремљу могла доћи. Командант ратног 151. пешадијског пука Команде Боке Которске Војске Краљевине Југославије, Саво Оровић, сећао се да се вест о пакту у Москви чула посредством московског радија у касним вечерњим сатима 5. априла 1941. и да је била дочекана „с великим одушевљењем“.⁶

По априлском слому југословенске краљевине, једно од најважнијих питања за совјетске дипломате у Београду је било везано за упознавање карактера окупационе поделе југословенске територије.⁷ У погледу окупационе поделе југословенског простора, совјетска дипло-

³ Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata (Beograd: NICOM, 1990), 264.

⁴ Исто, 255, 258.

⁵ Саво Оровић, Ратни дневник 1941–1945. Са прилозима и коментарима (Београд: Хронометар, 1972), 56.

⁶ Саво Оровић, Ратни дневник 1941–1945. Са прилозима и коментарима (Београд: Хронометар, 1972), 65.

⁷ О окупационој подели територије Краљевине Југославије опширније: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111–132.

матија је располагала информацијама да је између Немачке и Италије, односно министара Ђана и Рибентропа током разговора у Бечу између 20. и 22. априла дошло до озбиљних несугласица, односно немачког незадовољства италијанским претензијама да успоставе свој протекторат над Хрватском, заузму Далмацију и Црну Гору и успоставе контролу над значајним делом Македоније уз границу с Албанијом.⁸ Сматрали су на основу вести о проглашењу Независне Државе Хрватске монархијом и понуде хрватске круне династији Савоја, затим потписивања низа споразума којима је Италија фундирала свој утицај у Хрватској, као и „Уговора о гаранцијама и сарадњи“ између НДХ и Италије, да је она постала италијански, а не немачки протекторат, како се то у почетку очекивало.⁹ У исто време, крајем маја 1941, располагало се информацијама да је у Црној Гори у потпуности уведена италијанска управа, али да се не може формирати јасна представа о статусу те области. Након што су прикупљене информације о дешавањима на југословенском простору, совјетска дипломатија је средином јуна 1941. оцењивала да се на територији југословенске краљевине и даље одвија „отворени грабеж од стране земаља завојевача“, али да се јасно могу видети основне контуре „нових облика управе у различитим деловима бивше Југославије“. У погледу Црне Горе, за Совјете ситуација је била доста нејасна и сматрали су да ће Немци то питање тек решавати, али да ће се у сваком случају ићи на некакав вид обнове црногорске државности чије ће границе накнадно бити одређене. На такав закључак су их наводиле информације да су Италијани на Цетињу поставили свог грађанског комесара Мацолинија и да се на краљевском дворцу на Цетињу упоредо с италијанским заставама налазе и заставе династије Петровића и Црне Горе из доба њихове власти.¹⁰

Непосредно по отпочињању немачког напада на СССР, Георги Димитров је 30. јуна 1941. добио налог од Молотова да преко комунистичких партија у окупираном делу Европе организује широк покрет отпора Немцима.¹¹ У складу с тим, истог дана је послата депеша Јосипу Броз у којој му је јасно дао упутство за отпочињање оружане борбе. Хитно је требало почети с формирањем партизанских одреда и борбом

⁸ Архив внешней политики Российской федерации (АВПРФ), 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 36; О италијанским интересима на простору Југославије опширније: Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999); Н. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943* (Beograd: Službeni glasnik, 2007)

⁹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 37-39.

¹⁰ АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 39-40.

¹¹ Георги Димитров, *Дневник 9. март 1933 – 6 фебруари 1949* (София, 1997: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997), 237.

у немачкој позадини. Требало је нападати војне фабрике, магацине, складишта горива, аеродроме, уништавати пруге, кидати телефонске и телеграфске везе, ометати покрете немачких трупа. Исто тако, требало је организовати сељаке да крију житарице и склањају стоку у шуме. Непријатеља је требало „терорисати како би се осећао као у опседнутој тврђави“.¹² Према совјетским оценама, позив Коминтерне и СССР-а се у читавој Европи највише осетио на простору Југославије, посебно у централним деловима Србије и у Црној Гори. Последњег дана јула 1941, Димитров је известио совјетско вођство да располаже информацијама из хрватског генералштаба да се устанак у Црној Гори брзо развија, да је обухватио око 25.000 устаника и да њима руководе углавном комунисти и да га је Јосип Броз обавестио да се устанак у Србији и Црној Гори добро развија, али да је потребно доставити оружје и муницију и упутити неколико совјетских војних специјалиста. У случају позитивног одговора, партизани би се постарали да одреде и осигурају места за слетање совјетских авиона.¹³

О устанку на простору Црне Горе је већ 20. јула 1941. извештавала и московска „Правда“. Позивајући се на извесног новинара који је стигао из Црне Горе у Цирих, а који је током Априлског рата боравио на простору Црне Горе, „Правда“ је писала да „после окупације Југославије црногорски народ није положио оружје“. Готово еуфорично се наглашавало да је црногорски народ „веран борбеним традицијама својих предака“ готово читав ступио у герилске јединице, а да је мала Црна Гора при деоби југословенског простора предата у „руке Мусолинијевих шакала“. Истицало се да је италијански окупатор настојао да прогласи „карикатуралну независност Црне Горе“, али да се у Црној Гори чак ни силом није могла образovati „марионетска влада“. „Правда“ је отворено писала о томе да Италијани не успевају да пронађу адекватног кандидата за црногорски престо, као и да њихове присталице уплашене од гнева црногорског народа немају храбрости да ступе у владу коју би образовали Италијани. Наглашавало се да се „партизанска борба“ упркос репресалијама италијанског окупатора успешно развија и да су устаници створили солидну основицу у црногорским планинама.¹⁴

Други извор „Правде“, за који се тврдило да је из Загреба, а за који можемо претпоставити да је у ствари представљао обавештајни центар који је водио Јосип Копинич, јављао је да се на границама Херцеговине и Црне Горе воде огорчене борбе устаника и окупаторских

¹² Российский государственный архив социально–политической истории (РГАСПИ), ф. 495, о. 184, д. 11, л. 61, *Шифровка от 30 июня 1941.*

¹³ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 7, л. 149, *Шифровка от 28 июля 1941.*

¹⁴ „Чернагорский народ борется с фашистами“, *Правда*, 199 (8607), 20 июля 1941, 4.

трупа. По њему, партизанске трупе у Црној Гори се крију по шумама и планинама и изненадно наносе ударе по италијанским јединицама. Извештавало се да су црногорски партизани у околини Требиња успели да разбију италијанске и усташке снаге. Истицало се да су и Немци у званичним извештајима били принуђени да признају постојање снажних герилских дејстава на простору Црне Горе. Посебно се наглашавало да је „варварски немачки напад на Совјетски Савез“ изазвао буру незадовољства унутар најширих слојева народа Црне Горе. Није пропуштена прилика да се истакне да је „црногорски народ који је одувек себе сматрао крвно везаним за велики руски народ одмах одговорио на криминалну агресију немачког фашизма јачањем своје незауостављиве борбе против страног завојевача“.¹⁵ Пропагандно је апострофирано да су црногорски устаници успели да униште читав италијански батаљон који се припремао за пребацивање на Источни фронт.¹⁶ Није пропуштена прилика ни да се посебно акцентује да свакодневно јачање устаничког покрета у Црној Гори доводи до све снажнијег италијанског војног одговора и довођења нових италијанских јединица на простор Црне Горе.¹⁷ Иако је чланак московске „Правде“ имао посебну идеолошку ноту усмерену превасходно ка пропагирању деловања партизанског покрета, за Совјете је од изузетне важности било и пропагандно повезивање устанка у Црној Гори за моменат немачког напада на Совјетски Савез, како би се истакла устаничка везаност за „прву земљу социјализма“.

Вођство југословенских комуниста је више пута током лета и јесени 1941. покушавало да обезбеди совјетску помоћ у наоружању и војној опреми. Сам Георги Димитров се са своје стране трудио да код совјетских власти издејствује потребну помоћ. У почетку је настојао да тај проблем реши у директном контакту с Молотовим, који га је 8. септембра 1941. обавестио да то није могуће јер се не располаже потребним количинама ни за задовољење потреба Црвене армије.¹⁸ Пошто се у разговору с водећим официрима Главне обавештајне управе Црвене армије

¹⁵ Исто.

¹⁶ Претпостављамо да је за изнету тврдњу као основа искоришћена борба на Кошћелма 15. јула 1941. на комуникацији између Цетиња и Ријеке Црнојевића. Том приликом је 78 бораца Љуботинског и Горњо-цеклинског одреда у заседи сачекало моторизовану колону италијанског 2. батаљона граничне страже који је упућен из Подгорице да деблокира Цетиње. Ојачани италијански батаљон с 20 камиона, 6 тенкова, 7 мотоцикала и једним путничким аутомобилом потпуно уништен после вишечасовне борбе. Претпоставља се да је на италијанској страни било 70-80 мртвих, око 150 рањених и око 700 заробљених официра, подофицира и војника.

¹⁷ „Чернагорский народ борется с фашистами“, Правда, 199 (8607), 20 июля 1941, 4.

¹⁸ Георги Димитров, Дневник 9. март 1933 – 6 февруари 1949 (София, 1997: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997), 250.

уверио да постоји техничка могућност за доставу оружја југословенским партизанима ваздушним путем, Молотов је 12. септембра послао писмо Стаљину.¹⁹ Добивши негативан одговор од Стаљина, Димитров је 26. септембра 1941. обавестио Броза да нема техничких могућности за пребацивања траженог оружја у Југославију и саветовао да се искористе све могућности снабдевања оружјем у земљи.²⁰ Очигледно с тим у вези је и пуковник Душан Радовић хитно отпутовао с Блиског истока у Совјетски Савез, где је требало да утврди детаље совјетске испоруке наоружања и војне опреме устаницима у Србији и Црној Гори. С обзиром на то да Британци нису располагали авионима дужег радијуса за пребацивање материјала, Совјети су, према тврђењу Неђељка Плећаша и Јована Ђоновића понудили да преузму тај задатак. Ради организовања доставе помоћи устаницима у Цариграду су се августа 1941. сусрели Јован Ђоновић, британски пуковник Вилијем Бејли и совјетски пуковник Николајев. Према том плану, четири совјетска авиона би с југословенским посадама одлетела у четири различита краја земље, испоручила прву савезничку помоћ и повезала устанике са савезничким официрима. Будући да су и совјетски авиони били ограниченог домета, наводно је договорено да авиони буду уништени по слетању. Да ли су Совјети од договорене намере одустали из политичких и идеолошких разлога, или је главни разлог био техничке природе услед убрзаног совјетског повлачења пред немачком офанзивом, чиме је за њихову авијацију простор Црне Горе, а посебно Србије постао недоступан, за сада није могуће са сигурношћу утврдити.²¹

Почетком октобра Броз се поново обратио тражећи наоружање и муницију од Совјета.²² Том приликом је обећана конкретна помоћ²³, а постигнут је и договор о обележавању места слетања авиона и утврђени знакови распознавања.²⁴ Ипак, договор није реализован јер је Молотов 12. децембра обавестио Димитрова да се то „не сме радити“.²⁵ Да ли је у питању био страх од могућег неуспеха приликом пребацивања товара у Југославију, или се радило о совјетском зазирању од испорука оружја партизанском покрету у време већ започетог грађанског рата, што би свакако изазвало реакције владе у Лондону и западних савезника, за

¹⁹ Фридрих Фирсов, *Секрети Комунистическог интернационала. Шифропереписка* (Москва: РОССПЭН, 2011), 354.

²⁰ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 160, *Шифровка от 26 септембра 1941.*

²¹ Неђељко Плећаш, *Ратне године 1941–1945* (Београд: ИСИ, 2004), 107.

²² РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 7, л. 196, *Телеграма отправлена 7 октябрия 1941.*

²³ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 93, *Шифровка от 4 ноября 1941.*

²⁴ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 93, *Шифровка от 4 декабря 1941.*

²⁵ Георги Димитров, *Дневник 9. март 1933- 6 февруари 1949* (София, 1997: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997), 267.

сада није могуће одгонетнути. Упркос више пута поновљеним молбама, све до краја 1943. изостаће директна совјетска војна подршка партизанском покрету.

Совјетску страну је посебно бринуло отпочињање грађанског рата на простору Србије и Црне Горе. Иако се првих дана по немачком нападу на Југославију чинило да СССР и Велика Британија воде усклађену политику према питању организовања отпора у Југославији, брзо се показало да на самом делу постоји дихотомија интереса. Крајем октобра 1941. совјетски амбасадор у Лондону Иван Мајски је инсистирао на оружаном помоћи само устаницима у Црној Гори, док су Британци макар и декларативно стајали на становишту да ће помагати сваки отпор који буду могли да помогну. Југословенска влада у егзилу је средином новембра 1941. покушала да координирано с британском дипломатијом утиче на совјетску страну да искористи свој ауторитет у партизанском покрету за стављање партизанских снага под команду пуковника Драгољуба Михаиловића. Совјетски дипломатски представници су одбијали да се директно изјасне, правдајући се да немају мандат за то и да то треба да буде одлука совјетске владе.²⁶ Захтеви су поновљени и у јануару наредне године, али је изостала совјетска реакција. Једини резултат те акције је било привремено заустављање грађанског рата у Србији 20. новембра 1941.²⁷ Линијом Коминтерне је 21. новембра 1941. од Јосипа Броза затражено да извести о томе ко су заправо четници, ко им руководи и какви су односи између партизанског и четничког штаба.²⁸ Неколико дана касније, 28. новембра је поновљен захтев, с питањем какви су међусобни односи вођстава два покрета отпора, у чему се састоје „ситне несугласице између четника и партизана, а посебно између Валтера и Михаиловића“ и које се мере предузимају за стварање јединственог руководства покрета отпора.²⁹

Позицију партизанског вођства је Димитров презентовао совјетском државном руководству 6. децембра 1941. Он је дословно пренео Брозову поруку у којој се говорило да Михаиловићеве трупе ратују с партизанима, да му је било дозвољено од партизанских власти да на територијама које су они ослободили организује слободно четничке јединице, али да је четнички напад на партизана започео 1. новембра 1941.³⁰ Преносио је и тврђење партизанског вође да поседује све документе о

²⁶ Архив Југославије (АЈ), 103 – ЕВКЈ, ф. 61, д. 281, *Телеграм отправника послова у Москви Д. Божића МИП Краљевине Југославије 17 новембра 1941.*

²⁷ Коста Николић, Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату (Београд: ИСИ, 2008), 34-42.

²⁸ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 98, *Шифровка от 21 ноября 1941.*

²⁹ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 101, *Шифровка от 28 ноября 1941.*

³⁰ РГАСПИ, ф. 495, о. 74, д. 599, л. 13.

Михаиловићевој издаји и њихова уверавања да су сви њихови покушаји да Михаиловића подстакну на борбу с Немцима остали неуспешни. Броз је јављао и да су Михаиловићеви одреди разбијени при „нападу с леђа“ на партизане, те да су код њега остали само жандарми и полицајци који „тероришу партизане и њихове породице“. Броз је уверавао Димитрова да су партизани приморани да истовремено воде борбе против Немаца, четника у Србији и Црној Гори и усташа у Хрватској.³¹ Сматрао је да је до разлаза с Михаиловићем дошло по доласку британске војне мисије у Црну Гору и британског захтева да се партизанске трупе потчине Михаиловићу.³²

Георги Димитров се са своје стране својски трудио да совјетском вођству презентује информације добијене од партизанског вођства као апсолутно тачне. У прилог своје уверености, писао је да се у истинитост навода не сме сумњати јер се ради о покрету који има комунистички карактер и који стреми совјетизацији Југославије. У складу с прокламованом совјетском политиком одржавања блиских контаката с југословенском владом у егзилу, Димитров је протествовао код партизанског вођства због формирања 1. пролетерске бригаде и предлагао сарадњу с владом у емиграцији.³³ Касније је у више наврата са совјетске стране предлагано Јосипу Брозу вођење обавезиве политике према влади у емиграцији, саветујући да „разобличавање улоге четника не сме да се претвори у отворени напад на владу“.³⁴ Избалансирана политика СССР-а према покретима отпора, оличена у одржавању добрих односа са југословенском владом у Лондону, одбијању да позове партизанско вођство да се стави под команду Драгољуба Михаиловића и крајње суздржаној подршци партизанском покрету је потрајала до лета 1942, кад су Совјети политички и пропагандно отворено стали на партизанску страну.

Простор Црне Горе је за совјетску страну био интересантан и у обавештајном смислу. Наиме, одмах по уласку немачких трупа у Београд започело је трагање за раније евидентираним сарадницима совјетских обавештајних служби, како из редова руске емиграције, тако и за српским официрима и интелектуалцима за које су постојали подаци или се само сумњало да су у вези са совјетским дипломатама и обавештајцима, или су само јавно иступали са просовјетских позиција. Немачке окупационе власти су заједно с органима Специјалне полиције трага-

³¹ РГАСПИ, ф. 495, о. 74, д. 599, л. 15, *Шифровка от 4 декабря 1941.*

³² Фридрих Фирсов, *Секреты Комунистического интернационала. Шифропереписка* (Москва: РОССПЭН, 2011), 355.

³³ Георги Димитров, *Дневник 9. март 1933- 6 февруари 1949* (София, 1997: Универзитетско издателство «Св. Климент Охридски», 1997), 316.

³⁴ РГАСПИ, ф. 495, о. 74, д. 595, л. 23, *Шифровка от 1 июня 1942.*

ли за некадашњим лидером „Земгора“ Фјодором Махином,³⁵ верујући да је он напустио Београд заједно с некадашњим отправником послова совјетског посланства у Београду Виктором Лебедевим,³⁶ кога су погрешно идентификовали као Василија Лебедева. Сумњало се да се заједно крију у селу Равни код проте Смиљанића, или у селу Гостиље код Ужица, у кући учитеља Марковића. Располагало се погрешним информацијама да обојица учествују у организацији партизанских акција и да врше одређене саботаже. Полицијском претрагом на терену је утврђено да се ради о непоузданим информацијама.³⁷

За то време се Махин, очигледно по налогу совјетске војне обавештајне службе, током Априлског рата упутио ка Црној Гори. Априлски слом Краљевине Југославије га је затекао у Гацком, одакле се упутио у Рисан где се и сусрео с вестима о немачком нападу на Совјетски Савез. Непосредно по добијању вести о отпочињању рата на истоку кренуо је, највероватније следећи траг задатка који је имао, ка северу Црне Горе. Заједно са устаницима је учествовао у заузимању Грахова. Кретао се по планинама с устаницима и помагао им у организовању јединица и извођењу диверзантских дејстава. Говорио је на разли-

³⁵ Фјодор Јевдокимович Махин (Николајевска на Амуру, 1882 – Београд, 1945). Завршио је Козачко училиште у Оренбургу и генералштабну академију. Током Првог светског рата је био штабни официр у 47. корпусу који је оперисао у Добруци, као и у команди Дунавске армије, начелник штаба 3. стрељачке дивизије. Приступио је партији социјал-револуционара 1917. Ступио је у редове Црвене армије где је био начелник оперативног одељења штаба Московског реона и командант 2. источне армије. С приближавањем чешког корпуса Уфи променио је страну у рату и предводио Актубинску групу која је била под командом оренбуршког атамана Дутова, који се потом ставио под команду адмирала Колчака. У емиграцији у Паризу је био од 1919. У Београд је прешао 1923. Учествовао је устварању часописа *Руски архив*, активно је учествовао у раду масонске ложе, чувао партијску архиву есера и заступао просовјетска политичка гледишта у јавности. Приступио је Комунистичкој партији Југославије 1939. Након војног слома југословенске краљевине приступио је Југословенској војсци у отаџбини, али је брзо прешао на партизанску страну. Током рата се бавио политичким и пропагандним радом. Био је први начелник Историјског одељења Генералштаба Југословенске армије у чину генерал-лајтнанта

³⁶ Виктор Захаревич Лебедев (1900–1968). Завршио је Рјазански педагошки институт 1922. и Московски државни универзитет 1925. У дипломатској каријери је био саветник совјетског посланства у Београду (1940–1941), заменик начелника Међународног одељења Совинформбироа (1941–1943), амбасадор при владама у егзилу Југославије, Холандије, Белгије, Луксембурга и Норвешке у Лондону (1943–1945), амбасадор у Пољској (1945–1951), посланик у Финској (1951–1954), амбасадор у Финској (1954–1958), експерт за питања објављивања дипломатских докумената (1958–1960) и ректор Високе дипломатске школе Министарства иностраних послова СССР (1960–1965)

³⁷ Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), IV-127/6, *Досије Фјодора Махина*.

читим сеоским зборовима и борио се заједно с партизанима Саве Ковачевића. У јесен 1941. је био на простору Источне Херцеговине, да би се по отпочињању партизанско-четничког сукоба крајем 1941. дефинитивно нашао на партизанској страни.³⁸ У наредним месецима, на прелазу 1941/42. се налазио на простору Бањана. Потом се под неразјашњеним околностима нашао међу четницима. Није сасвим јасно да ли је на четничкој страни био у својству совјетског обавештајца или заробљеника. Почетком јуна 1942. поново је био на партизанској страни.³⁹

Према информацијама којима је располагала Коминтерна, Махин је у Црној Гори заробљен од четничких јединица Драже Михаиловића, али су „партизани успели да га ослободу“. Јосип Броз Тито је извештавао Коминтерну да се „Махин држи добро“. Молио је да НКВД разјасни његову мисију у Црној Гори.⁴⁰ Партизанском вођству је том приликом из Москве сигнализирано да је Махин раније радио на линији совјетске војне обавештајне службе. Препоручено је да се с њим успостави контакт преко „другог одговорног друга“ користећи се лозинком: „Поздрав од друга Правдина, ја сам дошао да наставим посао који је с Вама радио друг Правдин“. Уз то је требало и разјаснити да ли Махин располаже важним информацијама за совјетску и партизанску страну, какви су његови односи с Михаиловићем и да ли се он може „вратити к Михаиловићу“ или остати на окупираној територији и радити по датим задацима.⁴¹ Махин је требало да развије обавештајни рад у корист Совјета и партизана на територијама које су биле окупиране или анектиране од Италијана. Истом приликом је добио обавештајни псеудоним „Марс“. Махин је добио задатак и да организује обавештајну мрежу ван простора Црне Горе, укључујући и слање поверљивих људи на територију суседних земаља ради прикупљања неопходних информација и одржавања веза са совјетским агентима. Један од Махинових задатака се тичао и потенцијалне ликвидације једног од најближих Михаиловићевих сарадника. Ипак, због Махинове прошлости, са совјетске стране је гајено извесно подозрење, што је у нескривеној форми саопштено и партизанском вођству. Партизанска страна је за рад с Махином требало да одвоји неколико својих искусних обавештајаца, а уколико не би била у могућности да то учини, требало је да му одреди радисту за одржавање везе са совјетском страном. Од Совјета им је скренута пажња да Ма-

³⁸ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I (Rijeka: Liburnija, 1981), 196.

³⁹ Андрей В. Ганин, „Генерал Ф. Е. Махин в годы Второй мировой войны в Югославии“, *Славноведение*, бр. 3, (2021), 23.

⁴⁰ Фридрих Фирсов, *Секреты Комунистического интернационала. Шифропереписка* (Москва: РОССПЭН, 2011), 403.

⁴¹ Исто, 403.

хин јесте проверен, али да он није њихов директан представник и да је због тога „потребна контрола у оном облику који неће бити увредљив за њега“. Посебна шифра за Махина је требало да стигне преко партизанске стране.⁴² На тај начин је Махин требало да преузме на себе изузетно сложене, опасне и ризикантне задатке, иако се у њега и у његове намере у крајњој инстанци сумњало. Даљи ток његовог обавештајног деловања на црногорском простору на основу расположивих извора није могуће реконструисати.

* * *

На почетку Другог светског рата Црна Гора је у совјетском сагледавању југословенског простора имала посебно место. Сматрало се да због свог географског положаја, традиционалне наклоности њеног становништва према Русији, слободарских традиција и снажне комунистичке организације на терену, Црна Гора може бити један од бастиона герилског отпора. Совјети су сматрали да њене географске особености омогућавају лако организовање мањих герилских групација, које би уз снажну подршку локалног становништва могле да воде дуготрајнију борбу. Веровало се да би се на тај начин створила одржива и компактна слободна територија на којој би герилске јединице под пресудним вођством комуниста могле бити снабдеване од савезника. С тим циљем су на самом терену створене и снажне обавештајне структуре ослоњене на илегалну мрежу Комунистичке партије Југославије. Совјетски планови на самом терену нису били оствариви. Брз италијански слом устанка, почетак грађанског рата на тлу Црне Горе, али и порази савезника како на Источном фронту тако и у Северној Африци су учинили да простор Црне Горе постане недоступан савезничким поморским и ваздухопловним снагама.

Aleksandar ŽIVOTIĆ

USSR AND THE ISSUE OF ORGANIZING ARMED RESISTANCE IN MONTENEGRO IN 1941.

Summary

At the beginning of the Second World War, Montenegro had a special place in the Soviet perception of the Yugoslav space. It was thought that due to its

⁴² РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 10, л. 112, *Шифровка от 26 сентября 1941.*

geographical position, the traditional inclination of its population towards Russia, libertarian traditions and strong communist organization on the ground, Montenegro could be one of the bastions of guerrilla resistance. The Soviets considered that its geographical features made it easy to organize smaller guerrilla groups that, with the strong support of the local population, could lead a longer struggle. It was believed that this would create a sustainable and compact free territory in which guerrilla units under the decisive leadership of the Communists could be supplied by the Allies. To that end, strong intelligence structures were created on the ground, relying on the illegal network of the Communist Party of Yugoslavia. Soviet plans on the ground were not feasible. The rapid Italian collapse of the uprising, the beginning of the civil war on Montenegrin soil, but also the defeats of the allies both on the Eastern Front and in North Africa made the area of Montenegro inaccessible to the allied naval and air forces.

Библиографија

Бабовић-Распоповић, Сенка. Културна политика у Зетској бановини 1929–1941. Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2002.

Bergvin, H. Džejms. Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943. Beograd: Službeni glasnik, 2007.

Бјелајац, Миле. „Покушај стратешког ослонаца на СССР 1939–1941“. Војноисторијски гласник, 1–2, (2006), 41–66.

Cvetković, Slavoljub. „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“. Војноисторијски гласник, 1, (1991), 11–26.

Dediđer, Vladimir. Dnevnik, I. Rijeka: Liburnija, 1981.

Димитров, Георги. Дневник 9. март 1933 – 6 фебруари 1949. Софија, 1997: Универзитетско издателство «Св. Климент Охридски», 1997.

Фирсов, Фридрих. Секреты Комунистического интернационала. Шифропереписка. Москва: РОССПЭН, 2011.

Ганин, Андрей В. „Генерал Ф. Е. Махин в годы Второй мировой войны в Югославии“. Славноведение, бр. 3, (2021), 20–35.

Krizman, Bogdan. NDH između Hitlera i Mussolinija. Zagreb: Globus, 1987.

Лебедева Наталья и Михаил Наринский. Коминтерн и Вторая мировая война, I. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 1994.

Милошевић, Миладин. „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“. Историјски записи, 3–4, (2002), 99–124.

Nenzić, Dragan. Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941 – 1943. Beograd: Војноисторијски институт, 1999.

Николић, Коста. Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату. Београд: ИСИ, 2008.

Никонов, Вячеслав Молотов. Наше дело правое, II. Москва: Молодая гвардия, 2016.

- Новиков, Николай. Воспоминания дипломата. Москва: ИПЛ, 1989.
- Односи Југославије и Русије (СССР) 1941 – 1945. Документи и материјали. Београд: Војноисторијски институт, 1996.
- Оровић, Саво. Ратни дневник 1941–1945. Са прилозима и коментарима. Београд: Хронометар, 1972.
- Petranović, Branko; Nikola Žutić. 27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata. Beograd: NICOM, 1990.
- Petranović, Branko. Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Плећаш, Неђељко. Ратне године 1941–1945. Београд: ИСИ, 2004.
- Тимофејев, Алексеј. Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941 – 1945. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Волков К. Владимир, и Леонид Я. Гибианский. Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941. Москва: Индрик, 1999.
- Животић, Александар. Југословенско-совјетски односи 1939–1941. Београд: Филип Вишњић, 2016.
- Животић, Александар. „Совјетски војни изасланик у Београду о узроцима пораза Војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941“. Војноисторијски гласник, 1, (2019), 144–166.
- Животић, Александар. „Совјетска дипломатија о првим данима окупације Србије (април–јун 1941)“. Токови историје, 3 (2019), 135–154.
- Животић, Александар. Московски гамбит. СССР, Југославија и продор Трећег рајха на Балкан. Београд: Clio, 2020.